

Lensregnskaber og lensadministration 1610-60¹

AF ORLA K.O. DAMKJER

1. Indledning

Det egentlige emne for denne artikel er den feudale produktionsmåde, som den viser sig på krongodset i perioden 1610-60.

Feudalismen er en forlængst afsluttet epoke i Danmarkshistorien. Den feudale produktionsmåde kan derfor ikke studeres direkte, men kun gennem det kildemateriale, den har produceret, f.eks. lensregnskaber, tingbøger m.v. Dette giver anledning til nogle metodiske bemærkninger, der nok på den ene side kan virke ret selvfølgelige, men på den anden side har været negligeret i den hidtidige forskning i lensregnskaberne.

Ethvert kildemateriale er produceret indenfor en ganske bestemt referenceramme. Denne vil sjældent være udtrykt direkte, men er implicit tilstede i ophavssituationen. I dag vil det for eksempel ved udarbejdelse af et regnskab være en del af referencerammen, at det skal indeholde faktiske indtægter og udgifter. Det er så selvfølgeligt, at det ikke står uden på regnskabet, og heller ikke behøver at gøre det. Hvis lensregnskaberne er produceret indenfor en helt anden referenceramme, indeholdende et helt andet regnskabsbegreb, kan vi altså ikke forvente, at de selv umiddelbart gør opmærksom på det.

Dertil kommer, at hverken ligheder eller forskelle i forhold til vores referenceramme kan være reflekteret – det ville kræve, at de, der havde produceret kildematerialet, besad profetiske evner. F.eks. betegner Arent Berntsen fæsteforholdet som et forhold, hvor fæstebonden lejer jorden af godsejeren.² Vi ved alle, hvad det vil sige at leje for eksempel en lejlighed, en bil o.s.v. Når vi senere blandt andet vil komme ind på de feudale ejendomsformer, som fæsteforholdet udgør en del af, kan vi imidlertid ikke umiddelbart gå ud fra, at Arent Berntsen og vi har det samme lejebegreb.

Umiddelbart efterlader lensregnskaberne det indtryk, at de er regnskaber for faktiske indtægter og udgifter; og fæsteforholdet ser umiddelbart ud til at være et

1. Artiklen er et uddrag af: Orla K. O. Damkjer: Indføring i Lensregnskaberne. Besvarelse af Århus Universitets Prisopgave 1978.

Udarbejdelse af artiklen er muliggjort ved et stipendium fra Landbohistorisk Selskab, som jeg hermed takker.

2. Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. Kbhvn. 1656/1971, 2. bog, s. 81.

lejeforhold i moderne forstand. Historikerens opgave er at afdække det historisk specifikke. Her er forskelle og ikke ligheder afgørende. Kan det for eksempel påvises, at normen for regnskabsaflæggelsen ved lensregnskaberne var, at der skulle aflægges regnskab for indtægter, der ikke var oppebåret, så er denne forskel afgørende for tolkningen og anvendelsen af lensregnskaberne. Ligheden, nemlig at der ligesom i moderne regnskaber ser ud til at være redegjort for indtægter og udgifter, bliver netop ødelagt af forskellen. Vornedskabet, hvor en karl kan tvinges til at overtage en øde gård, gør fæsteforholdet til noget helt andet end et moderne lejeforhold, og som vi skal se senere, er der også andre forskelle.

Der er en helt klar vekselvirkning mellem kildematerialets manglende eksplicitering af referenceramme, og det, at lighederne umiddelbart springer i øjnene. Alle har således kunnet se lighederne mellem lensregnskaberne og moderne regnskaber og har anvendt de første i overensstemmelse hermed. Forskellene har kunnet forklares ved en ældre, mere uudviklet og omstændig regnskabsførelse, eller afvigelserne er blevet negligeret med en bemærkning om, at de ikke i dag er forklarlige.

Vi kan nu vende tilbage til vores emne: den feudale produktionsmåde på krongodset i perioden 1610-60. Det væsentligste kildemateriale hertil er lensregnskaberne. For at kunne tolke og anvende dem korrekt må vi også gøre lensadministration og regnskabspraksis til genstand for en nærmere undersøgelse.

Dermed er vi dog ikke færdig med at udvide emnet. For at kunne undersøge lenenes administration og regnskabspraksis er det nødvendigt at kende arkivaliernes proveniens. For eksempel ligger der i Lensregnskaberne en del restanceregistre. Hvis de hører hjemme i de reviderede regnskaber, og hvis lensmanden har kunnet føre restancerne til udgift i regnskabet, så har han aflagt et *reelt regnskab* over indtægter og udgifter af lenet. Hører restanceregistrene ikke hjemme i de reviderede regnskaber, og har lensmanden ikke kunnet føre restancerne til udgift, så har han aflagt et *formelt regnskab* over indtægter og udgifter af lenet. Vi har altså vidnesbyrd om to forskellige regnskabsprincipper, alt eftersom restanceregistrenes proveniens er de reviderede regnskaber eller ej. Da der i Lensregnskaberne ligger en del arkivalier med proveniens udenfor de reviderede regnskaber, bliver vi nødt til kort at berøre denne problemstilling.

2. Arkivaliernes proveniens

Hovedparten af de arkivalier i Rigsarkivet, som nu hedder Lensregnskaber, består af regnskaber indsendt til revision i Rentekammeret. Da proveniensprincippet efterhånden har en mere end hundredårig tradition som ordningsprincip i danske arkiver, ville man forvente, at Lensregnskaberne udelukkende indeholdt de reviderede regnskaber. Det er imidlertid ikke tilfældet. Lensregnskaberne indeholder en del arkivalier med proveniens udenfor de reviderede regnskaber.

Jeg har andetsteds givet en mere udførlig behandling af arkivaliernes proveni-

ens,³ og vil her indskrænke mig til en kort opsummering af hovedresultaterne.

I Lensregnskaberne kan man finde arkivalier, der tilhører de ikke-reviderede regnskaber, hører hjemme i lensarkiverne, eller hører hjemme i Danske Kancelli eller Rentekammeret. Som eksempler kan nævnes henholdsvis oppebørselsregistre, inventariumsjordebøger og kommissariejordebøger.

I Rigsarkivet findes der en del arkivalier fra lensarkiverne. Da der ikke er noget arkivfond, der hedder Lensarkiver, er arkivalierne herfra følgelig spredt i andre arkivfonde. For eksempel ligger der i Danske Kancelli og i lensmændenes privatarkiver store samlinger af originale åbne breve og missiver til lensmændene, der må stamme fra lensarkiverne. Andre arkivalier fra lensarkiverne ligger derimod i Lensregnskaberne.

Af pladshensyn kan jeg ikke her komme med en fuldstændig redegørelse for de benyttede arkivaliers proveniens. Jeg vil dog meget stærkt pointere, at flere af de væsentligste problemer indenfor lenenes administration og regnskabspraksis først lader sig løse, når arkivaliernes proveniens er fastslået.

3. Regnskabspraksis

Alt efter hvor detaljerede kriterier man tager i anvendelse, kan lenene opdeles i et større eller mindre antal kategorier. Den simpleste og til langt de fleste formål fuldt tilstrækkelige opdeling skyldes Kr. Erslev. Han skelnede mellem tre forskellige typer af len: regnskabslen, tjenestelen og afgiftslen. I de to sidste len »oppebærer lensmanden alle lenets indtægter for egen regning.«⁴ Til gengæld skal han så henholdsvis yde krigstjeneste eller udrede en fast årlig afgift. I regnskabslenet skal lensmanden derimod aflægge regnskab for enhver indtægt og udgift – han er reduceret til en underordnet »regnskabsfoged.«⁵

I det følgende vil jeg lade tjeneste- og afgiftslenene ude af betragtning og alene se på regnskabslenene. I forlængelse af Erslevs karakteristik har alle senere forskere benyttet regnskabsmaterialet herfra, som om de enkelte poster dækkede faktiske indtægter og udgifter. Umiddelbart efterlader lensregnskaberne da også det indtryk, at dette er tilfældet. Den endelige afgørelse af, om lensregnskaberne er faktiske eller formelle regnskaber, får vi ved at undersøge, hvordan der aflægges regnskab, dels for landgildeindtægterne, dels for de restancer, der uundgåeligt opstår.

Når en lensmand overtog et len, fik han fra den afgående lensmand overdraget en *inventariumsjordebog*. Denne var normalt udarbejdet i anledning af lensmandskiftet, og var lenets juridisk gyldige jordebog, der dokumenterede krongodsets omfang og den enkelte bondes pligtige landgilde. Den *regnskabsjordebog*, som blev indsendt til revision i Rentekammeret sammen med det øvrige regnskab, er i

3. Orla K. O. Damkjer: Rigsarkivets ordning af Lensarkiver og Jordebøger 1610-60, Arkiv, bd. 8, nr. 3, Kbhvn. 1981.

4. Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende århundrede. Kbhvn. 1879/1970, s. 18-19.

5. do.

sidste instans en afskrift af inventariumsjordebogen. Den landgilde, der er ført til indtægt i regnskabet, er altså den formelle indtægt, d.v.s. den, der ville komme ind, dersom alle bønder havde betalt det, de ifølge jordebogen burde betale.

Bønder med offentlige hverv – delefogder, herredsfogder, skovfogder m.v. – var som aflønning i større eller mindre omfang fritaget for at betale landgilde. Disse fritagelser bliver ikke slettet i regnskabsjordebogen, men bliver ført til udgift i udgiftsregnskabet.

Landgildefritagelser kunne normalt kun føres til udgift efter kongelig bevilling. Også bønder, der var ramt af misvækst, kvægsygdomme, brand eller andre ulykker, kunne få bevilget nedsættelse eller fritagelse for landgilde i kortere åremål. Mod slutningen af perioden bliver det almindeligt, at øde og forarmede bønder kan føres til afkortning, mod at der foreligger tingsvidner.⁶ I sjældne tilfælde kunne ganske enkelte bønder – også efter kongelig bevilling – få eftergivet restancer. Derudover optræder restancer ikke i regnskaberne.

Ovenstående gælder for normale regnskabsår, d.v.s. år, hvor krigsbegivenheder med besættelse af lenet ikke har forstyrret forholdene.

Flere gange i perioden 1610-60 blev områder af Danmark besat af fjendtlige tropper. Besættelsen betød, at lensmand, skriver og andre af lenets personale flygtede, og at lensadministrationen ophørte med at fungere. Opkrævningen af bøndernes ydelser blev derved standset.

For det år, hvor besættelsen finder sted, kan regnskabet være indrettet på to forskellige måder. Den ene mulighed er, at jordebogen – som i normale regnskabsår – ubeskåret er ført til indtægt, mens de ydelser, lenet ikke havde nået at indkræve, så vil være ført til udgift som landgilderestancer. Den anden mulighed er, at kun den landgilde, der er nået at blive opkrævet, er ført til indtægt. I begge tilfælde er der aflagt et reelt regnskab.

I krigstidsregnskaberne 1626-27 for Kalø Len og Koldinghus Len ligger der restanceregistre, som ikke angår det regnskabsår, hvor lenet blev besat, men en række regnskabsår forud for besættelsen. I udgiftsregnskabet for det regnskabsår, hvor lenet blev besat, er det i begge tilfælde anført, at *restancer, SOM DER TIDLIGERE ER AFLAGT REGNSKAB FOR, nu føres til udgift*, fordi de på grund af fjendens besættelse ikke kan indkræves. Disse restancer har altså kun kunnet føres til udgift, fordi lenet blev besat. Da restancerne hidrører fra normale regnskabsår, betyder det, at *lensmanden ikke i normale regnskabsår har kunnet føre restancer til udgift, men ved regnskabsaflæggelsen i Rentekammeret af egen lomme har måttet betale bøndernes restancer*. Disse omfatter alle arter af ydelser til lenet: landgilde, stedsmål, sagefald, oldengæld, ekstraskatter og så videre.

Krigsbegivenheder betød for bønderne, at de blev udplyndrede både af fjendens og af egne tropper. Efter fjendens rømning blev der udnævnt kommissarier,

6. Om forholdene på Stjernholm Len, se Hans H. Fussing: *Stjernholm Len 1603-1661*. Kbhvn. 1951, s. 55-59.

Forholdene på Stjernholm Len er ikke typiske. Det er specielt i regnskaberne fra de sjællandske len, at der optræder et stort antal forarmede bønder.

som skulle besigtige lenene og give bønderne et afslag i landgilde og skatter, så de igen kunne komme på føde. Almindeligvis er den normale jordebog da ført til indtægt, mens afkortningerne føres til udgift.

Selv med afkortninger har der været store problemer med at få landgilden ind. Efter Kejserkrigen er der da også enkelte eksempler på, at bønderne får bevilget eftergivelse af restancer i den afkortede landgilde. Eksemplerne er så få, at de må betegnes som undtagelser.⁷

De hidtil nævnte restanceregistre hører alle hjemme i de reviderede regnskaber. I indledningen blev det antydnet, at der også i Lensregnskaberne ligger restanceregistre, der ikke tilhører de reviderede regnskaber. Det er da også tilfældet med de følgende, der alle omfatter landgilderestancer fra normale regnskabsår.⁸

I lensregnskaberne fra Kalundborg Len ligger der et restanceregister 1617. Det er indlæg til missive af 8/11 1618,⁹ som dels oplyser, at der er indsendt et restanceregister, dels bevilger bønderne henstand med restancerne, men kræver, at disse bliver indkrævet så hurtigt som muligt. Lensmanden havde måske håbet, at bønderne kunne få hel eller delvis eftergivelse af restancerne, og må så have fundet det uacceptabelt, at der kun blev bevilget henstand. I hvertfald er der ikke i regnskaberne 1616-19 ført nogen restancer til udgift, og lensmanden har altså ikke brugt bevillingen om henstand til noget – den var uden betydning, når restancerne alligevel på et eller andet tidspunkt skulle afregnes.

I regnskaberne fra Københavns Len ligger et restanceregister 1620-23. Indledningen og afslutningen til det retter en forespørgsel til kongen, om det, der er udpantet hos bønderne for landgilde m.v., må føres til indtægt i regnskaberne for vurderingen, og om den resterende landgilderestance samt landgilden for 1623 må konverteres efter en »lidelig takst«. Anmodningen om konvertering er formentlig et forsøg på at få delvis eftergivelse af restancer og landgilde. Missive af 13/10 1623¹⁰ er svar på forespørgselen. Heri bevilges det første, hvorimod konverteringen af landgilden overhovedet ikke nævnes, hvilket må indebære et afslag. I regnskaberne 1622-23 og 1623-24 er de udvurderede genstande ikke ført til indtægt, og der er til udgift hverken ført restancer eller nogen landgilde, for hvilken der er modtaget udpantede genstande. Derimod får lensmanden i 1625 ved afregningen af lenet – efter tingsvidner – ført en række øde og forarmede bønder til udgift i regnskaberne, men stadig ingen restancer.¹¹

7. Der var ca. 20 hovedlen i Jylland. I Kancelliets Brevbøger (KB) har jeg kun kunnet finde missiver der bevilgede eftergivelser af restancer fra årene 1629-31 fra 4 len, nemlig i KB, 1630-32, s. 446-7 (Silkeborg Len); KB 1633-34, s. 347 (Koldinghus Len); KB 1635-36, s. 406 (Kalø Len) og KB 1637-39, s. 916-7 (Haderslevhus Len).

8. Gennemgangen af disse restanceregistres proveniens findes *ikke* i den i note 3 nævnte artikel, men kan findes i den i note 1 nævnte opgave, s. 140-3.

9. KB 1616-20, s. 482.

10. KB 1621-23, s. 699.

11. KB 1624-26, s. 318 og s. 349.

I Landsarkivet for Nørrejylland ligger et oppebørselsregister 1641 for Koldinghus Len. Det hører til de ikke-reviderede regnskaber fra enten 1640-41 eller 1641-42 – sandsynligvis det sidste. Udfør ca. 3/4 af landgildepersillerne er anført »yt«. De resterende landgildepersiller er formentlig aldrig ydet. Af daterede marginnoter fremgår det, at restancerne har været forsøgt inddrevet helt frem til februar 1649. Koldinghus Lens regnskab 1640-41 er kvitteret i Rentekammeret den 25/11 1641 og regnskabet 1641-42 er kvitteret den 3/10 1645. Lensmanden – Ernst Normand – har ingen steder i sine regnskaber ført restancerne til udgift.

Fra de len, Oluf Parsberg havde i forlening, foreligger der en række restanceregistre fra årene 1646-50: Fra Skanderborg Len og Åkær Len er der restanceregistre 1648-49 og 1649-50. Fra Regstrup og Lyngballegård er der restanceregistre 1646-49 og 1649-50. Ingen af dem ses at være bilag til regnskaberne. Derimod blev der, efter at bønderne på grund af misvækst ikke kunne klare restancerne, nedsat en kommission, som undersøgte forholdene i Skanderborg og Åkær Len. Bønderne i Skanderborg Len fik bevilget en samlet afkortning på 2000 rdlr.,¹² mens de i Åkær Len fik bevilget afkortning i henhold til kommissariernes afkortningsregister.¹³

Oppebørselsregistre har selvfølgelig eksisteret i et meget stort antal, men da de var skriverens eller andres personlige regnskaber, er de i et næsten totalt omfang gået tabt. Eksemplerne fra Kalundborg og Københavns Len viser, at enkelte lensmænd har forsøgt at få restancer eftergivet, men at det er blevet afslået. Lensmændene må have været klar over dette, og har bortset fra enkelte undtagelser på forhånd opgivet ethvert forsøg i den retning. Derfor er meget få restanceregistre blevet bevaret.

Selvom der således ikke er bevaret noget stort kildemateriale til at dokumentere restancernes omfang, er det bevarede kildemateriale så samstemmende, og så tilpas spredt i tid og sted, at konklusionen må være: *I perioden 1610-60 har lensmændene i normale regnskabsår skullet aflægge et formelt regnskab for de visse indtægter (landgilde).* Selv i tilfældet med Oluf Parsbergs len, hvor bønderne fik en afkortning, blev der ikke bevilget eftergivelse af restancer. Gennem afkortninger blev der etableret en ny formel landgildeindtægt, som der så skulle afregnes for.

Kravet om, at der skulle afregnes for de formelle indtægter, og at restancer ikke kunne føres til udgift, har selvfølgelig givet lensmændene nogle tab. Med den fremadskridende forarmelse af bønderne, som er et karakteristisk træk for perioden, må tabene være blevet større og større. Et af lensmændenes modtræk herimod har formentlig bestået i, at der ikke blev afregnet, førend den landgilde, som det var muligt at inddrive, var inddrevet, og der blev så fremskaffet tingsvidner om forarmelse for de bønder, der ikke kunne betale. Der er således en mulighed for, at afregningen af landgilden i slutningen af perioden nærmer sig mere til en reel afregning. Er det tilfældet, skyldes det ikke regnskabsbegrebet, men derimod

12. Jydske Tegnelser, 12, f. 371 b-372 a.

13. Jydske Tegnelser, 12, f. 366 a-367 a.

lensmændenes forsøg på at dæmme op for de tab, de blev påført gennem restancer.

Revisionen har haft forholdsvis let ved at kontrollere, at der ikke blev snydt ved afregningen af landgilden. Det var blot at kontrollere, at jordebogens summa summarum år efter år var den samme under hensyntagen til eventuelle ændringer i godsets omfang. Anderledes med de uvisse indtægter. Da de svingede fra år til år, havde revisionen ikke samme kontrolmulighed.

Blandt de uvisse indtægter vil jeg som eksempel tage stedsmålene. Det formelle indtægtsgrundlag er her de stedsmål, der er aftalt, uanset om de er betalt eller ej. Tre af restanceregistrene, nemlig Københavns Len 1620-23, Kalø Len 1618-26 og Koldinghus Len 1623-27, indeholder restancer på stedsmål.¹⁴ Det viser, at der har været afregnet for de formelle indtægter, også når det drejede sig om uvisse indtægter. Det har formentlig været den principielle norm for hele perioden. Fra Kalø Len er der imidlertid bevaret nogle ridefogedregnskaber 1648-50. Sammenligning med de reviderede regnskaber viser, at flere bønder har betalt stedsmål til ridefogden, der igen har afregnet det til lensmanden, uden at stedsmålene er blevet afregnet til Rentekammeret. Her er vi altså i den modsatte situation – der er blevet afregnet for mindre end den faktiske indtægt.

Det formelle indtægtsgrundlag for afregningen af ekstraskatter var fastlagt ved skattemandtallet. Restanceregisteret fra Kalø Len 1618-26 indeholder restancer på ekstraskatter, så også for dem har der været aflagt et formelt regnskab.

Fussing undrer sig over, at lensmanden for Stjernholm Len flere gange har afregnet ekstraskatter før forfaldsdagen.¹⁵ Han finder det temmelig uforståeligt. Når der har skullet aflægges et formelt regnskab, lader forholdet sig imidlertid let forklare. Lensmanden har under alle omstændigheder skullet afregne for skattemandtallet, og en afregning før forfaldsdagen, og før bønderne havde betalt skatten, er alene et spørgsmål, om lensmanden kan og vil komme statskassen/kongen til hjælp.

Konklusionen på gennemgangen af regnskaberne er, at det regnskabsbegreb, som lensregnskaberne er udarbejdet efter, ikke er det moderne. Der er ingen tegn på, at man har forestillet sig regnskaber, der afspejlede faktiske indtægter og udgifter. Normen har været, at der skulle aflægges et formelt regnskab, d.v.s. regnskab af det, der burde komme ind.

Regnskabsnormen hører med til referencerammen og er derfor sjældent ekspliteret i regnskaberne. Den fremgår dog af forleningsbrevene. I dem står der, at lensmanden i regnskabslenet af den visse indtægt skal aflægge regnskab for »hvis indkomsten af samme len over forskrevne genant kan inddrage *efter slottens jorde-*

14. I artiklen *Lensregnskabernes Stedsmålsregistre som landbohistorisk Kilde*, Historisk Tidsskrift, bd. 74, Kbhvn. 1974, s. 25, skriver Jørgen H. Andersen, at reglen er, »at alle i registrene indførte stedsmål er betalt«. Artiklen er netop baseret på en gennemgang af stedsmålsregistre fra Københavns Len. Jørgen H. Andersen må have overset restanceregisteret fra dette len. Som en særlig afdeling heri er der restancer på stedsmål og sagefald.

15. Fussing, *op.cit.*, s. 77.

bogs lydelse«, altså den formelle indtægt.¹⁶ Til gengæld bliver han forlenet »med vort og kronens len N samt dets tilliggende bønder og tjener, *vist og uvist, aldeles intet undertaget i nogen måde, at skulle have, nyde, bruge og beholde*, indtil så længe vi anderledes tilsigendes vorder«,¹⁷ d.v.s. at også i regnskabslenet oppebærer lensmanden indtægterne for egen regning. *Regnskabslenet er altså at betragte som en form for afgiftslen* – blot er afgiften her fastsat mere konkret, nemlig som lenets formelle indtægter minus genanten og andre udgifter.

I alle former for len bliver lensmanden forlenet med lenets bønder og indtægter. Forleningsformen må således opfattes som et ejendomsforhold, hvor ejendomsretten til krongodset er hierarkisk opdelt. Kongen er den øverste jordejer, der ved forleningen delegerer ejendomsretten videre til lensmanden. Denne var næsten uden undtagelse adelig, og retten til forleninger derfor i praksis et privilegium for adelen.¹⁸ Den danske forleningsform er således en typisk feudal institution.¹⁹

4. Regnskabsbegreb og ekstraudbytning

Lensmanden har ikke selv rejst rundt i lenet for at indkræve bøndernes ydelser, men mellem ham og bønderne har der været indskudt to eller tre led. Umiddelbart under lensmanden stod skriveren og ridefogden. Hvor jeg har kunnet finde oplysninger om det, har skriveren haft ansvaret for indkrævningen af landgilden – lenets visse indkomst – mens ridefogden har haft ansvaret for indkrævningen af den uvisse indkomst – stedsmål, sagesfald m.v..²⁰

Næste led i hierarkiet bestod i nogle len af embedsmændene på herredsniveau. Således i Koldinghus Len, hvor herredsfogden, delefogden, herredsskriveren og skovridderen havde ansvaret for opkrævning af ydelserne²¹.

Dernæst følger så sognefogder og lægds mænd, der havde den umiddelbare kontakt med bønderne.

16. Citeret efter standardformularen i KB 1596-1602, s IV, hvor regnskabsnormen er klarest formuleret. Det er ikke alle forleningsbreve, der indeholder præcis denne formulering. Forleningsbrevene på Koldinghus Len indeholder fra og med Caspar Markdanners i 1597 varianter af formuleringen, at lensmanden skal »gøre os årlig god rede og regnskab for alle slottens og lenets visse og uvisse rente og indkomst, aldeles intet undertaget i nogen måde.« Koldinghus Len er et af de len, hvor det er bedst dokumenteret, at der aflægges et formelt regnskab, så formuleringerne i standardformularen og i forleningsbrevene fra Koldinghus Len må betragtes som varianter over samme tema.

17. KB 1596-1602, s. III.

18. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 6. oplag, Kbhvn. 1974, s. 352.

19. Marxistisch-leninistische allgemeine Theorie des Staates und des Rechts, bd. 2, Berlin 1974, s. 175-9

20. Således i Vordingborg Len (instruks af 23/7 1658 for skriveren, Topografisk Samling på Papir, Købstæderne, Vordingborg), Koldinghus Len (udspisningsregistre 1613/14 til 1618/19), Københavns Len (Sokkelund Herreds Tingbog, 1632 nr. 156), Nyborg Len (Åsum Herreds Tingbog, 1642 nr. 221) og Kalø Len (ridefogdens regnskaber 1648-50).

21. Lensregnskaberne, Koldinghus Len, udspisningsregistre 1613/14 til 1618/19. Se også Fussing: Stiernholm Len, s. 62.

Det ligger udenfor denne artikel at redegøre for, hvordan opkrævningen har været organiseret i det enkelte len. Det afgørende her er blot, at der i alle len har eksisteret en hierarkisk struktur til at varetage denne opgave.

I forrige afsnit så vi, at regnskabsbegrebet har indeholdt et krav om, at lensmanden overfor Rentekammeret skulle aflægge et formelt regnskab. Noget tilsvarende gælder for de andre led i hierarkiet. Skriveren kunne således gøres ansvarlig for, at landgilden kom ind, og kunne overfor lensmanden hæfte for bøndernes restancer.²² En sognefoged kunne have opsyn med de andre kronbønder og kunne af lenet gøres ansvarlig for deres forsømmelser, f.eks. bygfældighed.²³ En lægdsmand havde til opgave at indkræve ekstraskatter. Han var ansvarlig for, at skatterne kom ind, og lenet kunne pante ham for hans lægdsbrødres restancer, ligesom han kunne pante sine lægdsbrødre for skatter.²⁴

Uanset hvor hårdt man har gennemført opkrævningen af bøndernes ydelser, vil der formentlig i alle led være opstået uerholdelige restancer. Der må derfor også i alle led have været ekstraindtægter.

Skriverskæppe og fogedpenge var officielt anerkendte ekstraindtægter, som er omtalt i alle forleningsbreve. *Skriverskæppen* blev oppebåret af skriveren og var en årlig afgift af hver krongård – som regel en skæppe byg.

I nogle len modtager skriveren ikke skriterskæppen, men derimod *indskrivningspenge*²⁵, d.v.s. en afgift af en ny fæster for at få hans navn indskrevet i jordebogen Satsen var 1 rdlr.²⁶

Fogedpenge var en ekstraafgift til fogden. Dens størrelse var 1/10 af stedsmål og sagefald.

Udover disse formaliserede ekstraindtægter, har der eksisteret en række ikke-formaliserede indtægtsmuligheder.

Vennegaver er det, vi i dag ville kalde bestikkelse. De kan ydes i forbindelse med,

22. Normalt formuleret således, at han skal skaffe lensmanden kvittance fra Rentekammeret (instruks for skriveren på Vordingborg Len, § 2; KB 1637-39 s. 554 og 1640-41, s. 290). Ofte var det ikke de afgående lensmænd, men de afgående skrivere, der indkrævede restancer (KB 1640-41, s. 42 og 1642-43 s. 277).

23. Sokkelund Herreds Tingbog, 1626 nr. 449, 1627 nr. 184, 244, 285 og 286.

24. Sokkelund Herreds Tingbog 1631 nr. 274 og 275; Skast Herreds Tingbog, 1637 nr. 668; Åsum Herreds Tingbog 1642 nr. 52 og 88, 1645 nr. 191 og 1648 nr. 109; Landsarkivet for Nørrejylland, Jerlev Herreds Tingbog 1653, f. 118a-119a; P.V. Jacobsen: Fremstilling af det danske Skattevæsen, Kbhvn. 1833/1974, s. 85-6.

I modsætning til, hvad Haakon Bennike Madsen skriver (Det danske Skattevæsen, s. 272, note 97), har det været almindelig praksis, at lægdsmand har udlagt skat for deres lægdsbrødre – også ved skatter udskrevet af den danske statsmagt.

25. CCD bd. 6, s. 67-8 og s. 128.

26. Lensregnskaberne, Skanderborg Len, b. jordebøger, forarbejde til kommissariejordebog, senere af skriveren anvendt som oppebørselsregister for indskrivningspenge. Åsum Herreds Tingbog 1640 nr. 93. Indskrivningspengene er her 1½ dlr., men det er sandsynligvis sletmønt, og 1½ dlr. slet = 1 rdlr. Landsarkivet for Nørrejylland, Z 1-15. Jordebog for Koldinghus Len 1641 (er et oppebørselsregister).

at en karl fæster en gård, ved en bondes udnævnelse til sandemand eller lignende.²⁷

Overmål bestod i, at man ved opmåling af korn har rystet skæppemålet grundigt, så kornet er faldet sammen, og skæppemålet altså har indeholdt ekstra meget korn. Omvendt har *undermål* bestået i, at man ikke rystede skæppemålet, men opmålte kornet så løst som overhovedet muligt. Meget store kornmængder passerede lenet. Det kunne derfor give en ganske god indtægt, hvis man tog overmål på det korn, man modtog fra bønder eller andre, og leverede det videre med *undermål*.²⁸

Selvom det skulle lykkes for en enkelt at berige sig på andres bekostning ved falske opmålinger, har lensmand, købmand, skriver eller andre ikke samlet kunnet få en eneste ekstra skæppe korn ud af at snyde hinanden. Det eneste sted, hvor de har kunnet hente en gevinst, er hos de umiddelbare producenter: Bønderne har måttet bære omkostningerne ved hele uvæsenet.

Ved gårdforsiddelse blev bonden ikke altid sat ud af gården. I 1632 tilsiger ridefogden på Københavns Len således på Sokkelunds Herredsting alle de bønder, der har forsidet deres gårde, at indstille sig til nyt fæste.²⁹ Bønderne kunne altså få lov til at blive ved gårdene mod betaling af *nyt stedsmål*. Stedsmål af denne type ses ikke indført i de reviderede regnskaber, og indtægterne heraf er altså gået i ridefogdens eller lensmandens lommer.

Eksport af *øksne* var forbeholdt borgere og adel. Der var gode penge at tjene på øksneeksporten og derfor også rift om at købe øksne hos bønderne. Ifølge 1558-recessen var det forbudt at tvinge bønderne til at sælge øksne.³⁰ Kongen udsteder imidlertid selv en række breve om, at til hans behov skal kronbønderne tilbyde lensmanden deres øksne, før de forsøger at sælge dem til andre. Da lensmændene selv deltager i øksnehandelen, fører dette selvfølgelig til misbrug. Lensmændene kræver nemlig at få tilbudt øksne, også når det ikke er til kongens behov.³¹ Forordninger herimod har været ganske uden virkninger.^{31a}

27. KB 1624-26 s. 489; Sokkelund Herreds Tingbog 1635 nr. 32 og 251 (s. 212); Eske Broks Dagbøger, 23/3 1613 (efter dagbogen i RA, Eske Broks privatarkiv) 14/1 1617 (Danske Magazin, 4. rk., bd. 5, s. 291) 6/10 og 8/10 1619 (Danske Magazin, 2. rk., bd. 3, s. 213); Lensregnskaberne, Kalø Len, a. Regnskaber, ridefogdens regnskaber 1648-50.

28. På Koldinghus havde kornmåleren i Ernst Normands lensmandstid (1631-43) ordre til at modtage korn med overmål og levere det videre med undermål (RA, Rigsdomstolen, Stævningssbog 1642, løst læg, f. 12 b-14 b). Dette punkt indgik som et af mange i retssagerne mellem Ernst Normand og to af hans skrivere. I begge retssager tabte Ernst Normand på dette punkt (Herredagens Dombog 1641, f. 499-551, Rigens Dombog 1641-46, s. 29-46 og s. 72-87).

Lensmanden på Stjernholm Len, Reinhold Heidenstrup, måtte i 1621 erstatte et svind på 17 udaf 200 tønder korn (Fussing, op.cit, s. 152). Størsteparten af svindet er sandsynligvis over- og undermål.

29. Sokkelund Herreds Tingbog, 1632 nr. 224.

30. CCD, bd. 1, s. 29.

31. Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Kbhvn. 1942/1973, s. 349-50.

31a) CCD, bd. 4, s. 118-9.

Hensigten med at tvinge bønderne til at sælge øksne er selvfølgelig at få prisen ned under normal markedspris. Ville bønderne ikke sælge, kunne de blive afkrævet bøder. F.eks. fik et stort antal bønder i Koldinghus Len i årene 1615-18 bøder for ikke at ville sælge øksne til lenet.

Af de reviderede regnskaber og af ridefogedregnskaberne fra Kalø Len fremgår det, at lensmanden i årene 1648-50 har *handlet med lenet*. Han har til lenet solgt boghvede for 9 mrk. pr. tønne, som han selv havde købt andetsteds for 8 mrk.. Byg har han solgt for 10 mrk. pr. tønne, hvor den normale markedspris var 9 mrk.. Af lenet har han købt øksne for 5 rdlr. pr. stk.. Derimod er gennemsnitsprisen for de øksne han køber af bønderne $7\frac{1}{2}$ rdlr. pr. stk. Prisdifferencerne har i alle tilfælde været i lensmandens favør. Ifølge antegnelserne ville revisionen ikke umiddelbart godkende prisen på de øksne, lensmanden havde købt af lenet, men den havde ingen mulighed for reelt at kontrollere markedsprisen. Den måtte derfor i næste omgang acceptere den pris, lenet opgav. Lensmandens egen handel med lenet kunne altså også give ham en ekstraintægt.

Kildematerialet til de ikke-formaliserede ekstraintægter er usystematisk og tilfældigt. Det kan derfor være vanskeligt at vurdere omfanget af dem, ligesom det også betyder, at der kan have eksisteret flere typer af ekstraintægter end dem, jeg har fundet frem. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at ekstraintægterne har været negligeble. Bortset fra lensmandens handel med lenet, hvor Rente-kammeret er blevet snydt, er det i alle andre tilfælde bønderne, der har måttet betale. For dem har det været en ekstraudbytning, der lagde sig oveni den udbytning, som hoveri, landgilde, tiende, skatter m.v. repræsenterede.

5. Fæsteforholdet og de feudale ejendomsformer

De grundlæggende regler, der gjaldt for fæsteforholdet, var fastsat i forordningen af 14. maj 1523 og gentaget i en række senere recesser. Ifølge den havde fæstebonden forsidet sin gård og kunne udvises af den, såfremt han ikke havde fæstet den af husbonden, ikke holdt gårdens bygninger vedlige, ikke betalte landgilde og andre ydelser i rette tid, ikke var husbonden hørig og lydige, var forsømmelig med ægt og arbejde, forhuggede skoven eller bortlejede ager og eng. Overholdt bonden alle sine forpligtelser, kunne han derimod ikke udvises af gården.

Indholdsmæssig er 1523-forordningen så streng, at formentlig ingen fæstebonde har kunnet overholde den på alle punkter. Landgilderestancer har selv i normale regnskabsår været almindelige, og i misvækstår har selv den mest pligt-opfyldende bonde næppe kunnet undgå at komme i restance. Der er et meget bredt spekter fra den nyreparerede og dadelfri bygning til den, der trænger til en reparation. Forordningen fastsætter ingen mindste grænse for, hvor lille en byg-fældighed der kan bruges som begrundelse for gårdforsiddelse. Hvad var uhør-somhed og ulydighed? Det blev i sidste instans ridefogden eller lensmanden/hus-bonden der bestemte det. Ægt- og hoveriforsømmelser samt ulovlig skovhugst var talrige. At fæstebonden ikke må bortleje noget af jorden, udelukker, at han får skudt endnu en person ind mellem jorden og husbonden. Det var imidlertid en

meget udbredt praksis, at bønder, der var kommet i gæld til købmænd eller andre, betalte gælden, ved at kreditor fik avlen af en fikseret del af udsæden.³² Det er uklart om dette er bortleje af jord, hvilket lensmænd og godsejere hævdede.

Hvis fæstebonden skulle sættes fra gården, hver gang han efter forordningen havde forsidet den, ville det være umuligt at holde krongodset besat. Normalt har man da også klaret sig på anden måde. Landgilde- og andre restancer har man pantet for, så langt som overhovedet muligt; og når bønderne på grund af misvækst eller andre ulykker var i virkelig nød, har man i større eller mindre omfang eftergivet dem landgilde. Ægt- og hoveriforsømmelser samt ulovlig skovhugst medførte, at bønderne blev afkrævet bøder. For ulovlig sæd har man krævet førlov for at lade høsten føre bort fra gården,³³ eller husbonden har selv taget høsten mod at betale frøgæld.³⁴ Endelig har man ved gårdforsiddelse kunnet kræve en ny indfæstning.³⁵ Den almindelige praksis har altså været – i det omfang det var muligt – at overtrædelser af 1523-forordningen blev gjort til indtægtskilder i form af sagefald, førlov, genfæstning m.v.. Der må således skelnes skarpt mellem gårdforsiddelse og udvisning. Overtrædelse af 1523-forordningen er ensbetydende med gårdforsiddelse, men ikke automatisk med udvisning.

Det, der således er praksis på lenene i det 17. århundrede, er i fuld overensstemmelse med lensordningen af 1557. Ifølge den må bønder, der kommer i restance, ikke »med den skarpeste ret overiles, og komme fra deres gårde« og de skal ejheller for »en ringe sags skyld ... være trængt at udfæstes«, men »efter lejligheden mere handles med nåde end med det skarpeste«.³⁶ Netop denne nåde er på et punkt helt afgørende, nemlig med hensyn til, i hvilket omfang bonden kunne disponere over fæstet.

Umiddelbart ser fæsteforholdet ud til at være et leje forhold, med kronen/herremanden som ejer af jorden, der lejes ud til bonden. Går vi til lensregnskabernes stedsmålsregistre, er der straks to forhold, der ikke stemmer overens hermed. På den ene side ser vi, at på den sjællandske øgruppe – vornedskabets område – kan bondesønner tvinges til at overtage øde gårde. Tvangen er helt klart i modstrid med et moderne lejebegreb. På den anden side ser vi, at det ofte er anført, at den afgående fæster godvilligt har afstået gården – altså at fæsterskifte er sket med hans tilladelse, og at afståelsen ofte sker til søn og svigersøn eller andre familiemedlemmer. Dette kunne tyde på, at den afgående fæster har haft en betydelig indflydelse på, hvem der skulle være hans efterfølger. Stedsmålsregistrene er imidlertid ikke udarbejdet som beretninger om fæsteskitter, men er opgørelser over aftalt stedsmål, hvor oplysninger om den referenceramme, indenfor hvilken

32. Se hertil sagen i Sokkelund Herreds Tingbog 1633, nr. 213, 221, 417, 430 og 521.

33. Arent Berntsen, 2. bog, s. 131.

34. Fussing, op.cit., s. 339-40.

35. Sokkelund Herreds Tingbog 1628 nr. 489; 1632 nr. 224 og 1633 nr. 430.

36. Niels Krag og Stephan Stephanius: Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, Konge til Danmark og Norge etc., Hans Historie. bd. 2, Kbhvn 1778, s. 263 og 262.

fæsterskifte finder sted, er helt overflødige. Til fuld klarhed kommer vi først, når vi går til andet kildemateriale.

I Skast Herred ejede bønderne selv gårdenes bygninger.³⁷ Det var normalt, at de ved pantsætning af bygningerne samtidig pantsatte retten til at fæste gården.³⁸ Lenet ses i ingen tilfælde hverken at have protesteret mod eller på forhånd at have godkendt, at bønderne disponerede over fæstet.

I 1623 indførtes bygningsejet i Københavns, Kronborg og Frederiksborg Len. Det bestemmes da »at samme gårdes bygninger dem (d.v.s. de nuværende fæstere) og deres arvinger skulle tilhøre, og såfremt nogen deres arvinger er begærende samme gårde at besidde, da skulle vores lensmand være forpligtet den brug udi marken intet undtaget, som til samme gård hører, dem for en billig indfæstning at lade bekomme...«. Videre bestemmes det, at »såfremt arvingerne selv samme gårde ikke kunne besidde, da må de deres bygning sælge og afhænde til hvemsomhelst de lyster, hvilke gårdes tilliggende jord og ejendom siden for tilbørlig landgilde skal stedes og fæstes for det, som billigt og lideligt kan være.«³⁹ Samtidig med indførelsen af bygningsejet fastslås bøndernes ret til at disponere over fæstet. Der levnes ikke lenet nogen mulighed for at vrage en tiltrædende fæster, der har overtaget gården fra den afgående fæster. Jørgen H. Andersen, der har undersøgt fæsteforholdene i Københavns Len, finder da også, at bønderne indbyrdes selv har kunnet træffe aftaler om fæsterskifte, og han har ikke kunnet finde nogen antydning af, at deres aftaler er blevet omstødt af lenet.⁴⁰ Indførelsen af bygningsejet ser imidlertid ikke ud til at ændre noget ved fæsteformen. De godvillige afståelser og familiefæstet er lige så udbredt før som efter indførelsen af bygningsejet.⁴¹ Med hensyn til fæsteformen har bestemmelserne formentlig kun fastslået, hvad der allerede var sædvane.

Fussing, der har gennemgået et stort tingbogsmateriale, som også omfatter egne, hvor der ikke var bygningseje, prøver at bortforklare de tilfælde, hvor bønderne uden forudgående tilladelse fra husbonden disponerer over fæstet.⁴² Han må dog alligevel konstatere, at bortset fra formen, har han ikke fundet noget eksempel på, at en husbonde har protesteret mod en opladelse.⁴³ Vi må altså konkludere, at *så længe fæstebonden ikke blev udvist af sin gård, var han faktisk besidder af den og kunne disponere over, hvem der skulle overtage den efter ham.*

37. Skast Herreds Tingbog 1638 nr. 191.

38. do. 1636 nr. 651; 1637 nr. 426; 1638 nr. 498 og 1639 nr. 175.

39. CCD, bd. 4, s. 740-1.

40. Jørgen H. Andersen, s. 28.

41. do. s. 70 og 76. Tabellen hos Jørgen H. Andersen, s. 70, synes at vise en stigning i andelen af godvillige afståelser efter 1623 (jvf. do. s. 74), men i Kalundborg Len sker der også en kraftig stigning i andelen af godvillige afståelser omkring dette år (do. s. 73), så »stigningen« må vurderes til at ligge indenfor normaludsvingsområdet og er måske konjunkturbestemt. Væsentligere er det dog, at der ikke er større ændringer i forsiddelserne, for det er indenfor denne gruppe, at lenet disponerer frit over fæstet.

42. Fussing, op.cit., s. 290-1 og 288.

43. do., s. 296.

Fæstebonden kunne udnytte sin dispositionsret over fæstet til at sikre sig en aftægt eller et pengebeløb for at afstå gården – han skulle *udmindes*.⁴⁴ Godsejeren havde normalt ingen interesse i at disponere over fæstejorden. Det var i hans interesse, at så store dele af de afgifter, der skulle ydes, blev ydet. Det var normalt, at den tiltrædende fæster overtog forgængerens restancer og bygfæld.⁴⁵ Blev den afgående fæster udvist af gården, kunne hans efterfølger ikke hæfte for restancer og bygfæld. Derudover kunne det være vanskeligt for godsejeren at skaffe fæsteremner, der ejede kvæg, plove og andet løsøre, som var nødvendigt for at drive en gård. Godsejeren har altså haft en interesse i at respektere de aftaler, bønderne indbyrdes traf om fæsterskifte.

Indenfor den marxistiske forskning er der en løbende diskussion af, hvilken ejendomsret fæstebonden har. Udgangspunktet for denne diskussion er, at Marx betegner fæstebonden som faktisk besidder af jorden.⁴⁶ Hvad indholdet i denne faktiske besiddelse er, har Marx ikke udtrykt klart. Ole Bernild og Henrik Jensen forsøger at løse uklarhederne ved at indskrænke genstanden for det feudale ejendomsforhold til kun at omfatte den feudale jordrente.⁴⁷ Benito Scocozza benytter uklarhederne til en omfattende revision af Marx, idet han gør fæstebonden besiddelsesløs.⁴⁸

Omfanget af fæstebondens ejendomsret kommer klart frem, når vi sammenligner ham med en moderne forpagter. Under kapitalismen kan jordejeren bortforpagte jorden. Forpagteren får herved for et begrænset tidsrum overladt brugsretten til jorden. Tilsvarende får fæstebonden under feudalismen overdraget brugsretten til jorden ved indfæstningen. Mens forpagteren ikke kan disponere over jorden efter forpagtningskontraktens udløb, har fæstebonden ved 1523-forordningen fået sikret fæstet på livstid. Godsejerens interesse i at holde godset besat sikrer fæstebonden mod at blive udvist, og han kan udnytte denne sikkerhed til at disponere over fæstet. Omfanget af denne dispositionsret er bestemt af sædvane og har derfor sandsynligvis været forskellig fra egn til egn. Som vi har set, kunne dispositionsretten gå så langt, at fæstebonden uden jordejerens forhåndsgodkendelse disponerede over fæstet. Dispositionsretten indeholder altså et væsentligt moment af ejendomsret. Der er således for Danmark i første halvdel af det 17. århundrede fuldt ud dækning for at betegne fæstebonden som faktisk besidder af jorden.

6. *Tvang*

Under kapitalismen er den umiddelbare producent – arbejderen – nødt til at yde merarbejde, fordi han til kapitalisten har solgt sin arbejdskraft for et bestemt

44. Kancelliets Brevbøger 1624-26 s. 489-90 og 1641-42 s. 392-3. Fussing, op.cit., s. 293-6.

45. Kancelliets Brevbøger 1624-26, s. 489-90; Fussing, op.cit., s. 291-3.

46. Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 3, MEW bd. 25, s. 798.

47. Ole Bernild og Henrik Jensen: *Den feudale produktionsmådes historie ca. 1200 til ca. 1800*, bd. 1, Kbhvn 1978, s. 310.

48. Benito Scocozza: *Feudalismen*, 2. udg., Kbhvn. 1977, s. 310.

tidsrum. Han er nødt til at sælge sin arbejdskraft, fordi han ikke besidder produktionsmidler, hvormed han selv kan producere sine subsistensmidler. Merarbejdet ydes altså ikke som direkte tvangsarbejde. Tvangen til at yde merarbejde er økonomisk.

Anderledes under feudalismen. Den umiddelbare producent – fæstebonden – er her selv i besiddelse af de nødvendige produktionsmidler. Der må derfor anvendes ikke-økonomisk tvang for at presse merarbejdet ud af ham.⁴⁹

Det er ikke blot i teorien, at der under feudalismen blev anvendt tvang. Kildematerialet kan berette om en række varierende tvangsforanstaltninger, rækkende fra de helt blide som afkrævning af bøder, og til ren voldsanvendelse som fængsling i tårnet – det sidste kunne endda anvendes i et omfang, så det udartede til terror.

I håndfæstningen havde adelen sikret sig en række immunitetsprivilegier⁵⁰ herunder *retten til at afstinge og oppebære bøder*.⁵¹ Da der for en række af de almindeligste forseelser, f.eks. hoveriforsømmelse, ikke i lovgivningen var fastsat bødestørrelser, var skyldsspørgsmålet ofte det eneste, der kunne indbringes for domstolene.

Som omtalt ovenfor blev størsteparten af overtrædelserne af 1523-forordningen omsat i bøder. I lenregnskaberne findes hvert år et større eller mindre sagesfaldsregister, hvor disse bøder er ført til indtægt. Formentlig er det de færreste af dem, hvor skyldsspørgsmålet har været indbragt for domstolene, hvilket må give stort spillerum for vilkårligheder.

Lenadministrationen har i et stort omfang foretaget *udpantning* for landgilde, skatter eller bøder. Normalt blev udpantningerne foretaget med herredstingenes medvirken. Karakteristisk for retstilstanden er det dog, at lensmanden for Kronborg, Frederiksborg og Abrahamstrup Len i 1610 får et missive, hvori kongen giver ham ordre til »uanset loven formelder uden tingsdom ej at må tages nam« da at gøre det alligevel.⁵² Et tilsvarende missive fik lensmanden for Antvorskov, Sæbygård og Korsør Len – Wentzel Rothkirch – i 1637.⁵³

Udpantningerne kunne gennemføres med skrappe midler. Sammen med det missive, der påbød ulovlige udpantninger, fik Wentzel Rothkirch et missive, der

49. Karl Marx, op.cit, s. 798-9.

50. Marxistisch-leninistische allgemeine Theorie des Staates und des Rechts, op.cit, s. 143-4.

Poul Johs. Jørgensen, op. cit, s. 391-2.

51. CCD, bd. 1, s. 61.

Christen Osterssøn Veylle: Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum, Kbhvn 1665/1977, s. 351-2.

52. CCD bd. 3, s. 228. Missivet gentages i 1635 (KB 1635-6, s. 375).

I instruksen af 1645 til ridefogden over Frederiksborg Len (KB 1644-45, s. 228-9) forbydes det denne at pante uden forudgående dom. Da den originale instruks (DK B 165a, IV 2) er underskrevet af kongen, indebærer det formentlig, at lensmanden har fået en kontraordre om ikke at fortsætte disse udpantninger.

53. Missive af 9/3 1637, Sjællandske Tegnelser f. 172. I Kancelliets Brevbøger gengives missivet i afsvækket form.

påbød ham at sende tærskere ud i bøndernes lader for at aftærskede landgilde og andre ydelser.⁵⁴ Det skete også i et stort omfang. Ifølge lensregnskaberne fra Antvorskov Len var der fra 1. oktober til 31. december 1636 ansat 2 tærskere til at udtærskede landgilde hos bønderne. Ligeledes var der fra 1. oktober 1637 til 30. april 1638 ansat 2 tærskere til dette formål. I de følgende år er det ikke specificeret, om tærskerne skal udtærskede ladegårdsavl eller landgilde. I udspisningsregistret 1649-50 er der imidlertid anført 2 karle, der har tærsket landgilde i 5 uger, og 1 karl, der har tærsket landgilde i 14 dage. I de følgende år stiger omfanget, til man i 1657-58 er oppe på at have 8 karle beskæftiget i 18 uger med tvangstærskning.

Prygl sætter sig sjældent spor i kildematerialet. De efterretninger, vi har, er derfor få og tilfældige, men viser, at prygl blev anvendt – især på hovmarken.⁵⁵ I anledning af, at bønderne havde klaget, skriver lensmanden for Dueholm Kloster: »Hvis en ladefoged ikke må have den myndighed at straffe deres modvillighed med en kæp eller træ, dog uden skade på liv og lemmer, da kunne avlen eller bygningen ikke fremdrives, eftersom det er et hårdnakket og genstridigt folkefærd.«⁵⁶ Udtalelsen viser, hvilken holdning en lensmand kunne have til anvendelsen af prygl.

Ifølge inventarierne havde man på mange len forskellige former for *jern*, såsom ugler, bøjler, halsjern, håndkløver, kæder, bolte, stokke m.v.. Nogle af dem blev anvendt til skamstraffe, f.eks. uglen. Andre blev anvendt til at indfange modvillige bønder. På Kronborg Len havde man så mange jernlænker, at man på én og samme tid kunne lænke 420 bønder sammen i bundter på 12.⁵⁷

Den spanske kappe træffes i inventarierne første gang på Frederiksborg Len i 1597, hvor der er 4 på Frederiksborg og 2 på Faverholm. Derefter træffes den på Sorø i 1602, Varberg Len i 1610, Ålborghus i 1622 og på Koldinghus i 1631. I 1612 har de 2 spanske kapper på Faverholm været anvendt så ofte, at de »er slidt i sønder«.

Inventarierne registrerer kun det indbo, man fandt havde en tilstrækkelig værdi, og trægenstande er derfor underrepræsenterede. Den spanske kappe har derfor sandsynligvis været mere udbredt, end det fremgår af inventarierne. I endnu højere grad gælder det *træhesten*, for jeg har ikke kunnet finde en eneste træhest omtalt i inventarierne. Her må man til regnskabsbilagene, og det kræver en overordentlig stor arbejdsindsats at finde de nødvendige oplysninger. Det vi i dag ved om træhesten, har derfor stadig tilfældighedens præg. Tidligst er træhesten omtalt i Stjernholm Len i 1618.⁵⁸ I 1620 må en række bønder i Københavns

54. do., f. 174.

55. Gunnar Olsen: *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe*. Kbhvn. 1960 s. 82-3; C. Rise Hansen: *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620*. Kbhvn. 1968, s. LXXXIV-LXXXV.

56. Citeret efter J.A. Fredericia: *Adelsvældens sidste dage*, Kbhvn 1884/1969, s. 90.

57. C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier*, Bd. I, Kbhvn. 1886, s. 162.

58. Fusing: *Stjernholm Len*, s. 68.

Len ride træhesten på Holmen,⁵⁹ og i 1621/22 er den i brug i Korsør Len.⁶⁰ I 1623 får lensmanden på Københavns Len ordre til at straffe bønder med tårn og træhest, hvis de ikke sætter de pile og ymper de skal.⁶¹ I 1632 findes træhesten på Silkeborg Slot, og i 1633 er den i brug på Varberg Slot.⁶² 1635 findes den på Kronborg⁶³ og i 1642 blev en bonde på Antvorskov Len sat på træhesten.⁶⁴ 1646-50 er den i brug på Bornholm.⁶⁵

Bønderne kunne blive sat i *tårnet*. Det var lovligt at fængsle en bonde, såfremt han ikke ville sætte borgen for, at han ikke ville fejde mod efterfølgeren i gården, eller hvis han blev sigtet i en sag, der angik liv, ære eller lemmer.⁶⁶ Så sent som i 1596 afsiges der en rettertingsdom om, at en bonde ikke må fængsles blot for at sidde husbonden overhørig.⁶⁷ Også her ser vi kongen gå i spidsen med at bryde loven, idet han i 1605 giver lensmanden for Kronborg og Frederiksborg Len befaling til at lade bønderne straffe med spansk tønde og tårn for overhørighed.⁶⁸

Fænglinger af bønder er sket uden domstolenes medvirken. I udspisningsregistre for Københavns Len 1620-21 og 1621-22 kan der findes adskillige bønder, som er sat i tårnet. Sokkelund Herreds Tingbog indeholder imidlertid ikke et eneste tilfælde, hvor en bonde bliver dømt til indsættelse i tårnet. Bønderne i Hindsgavl Len forstod ikke, at der var nye tilstande undervejs, for i 1648 klager de over, at de er blevet kastet i tårnet uden forudgående proces. Retstilstanden er imidlertid så ændret, at lensmanden roligt kan bekræfte dette.⁶⁹

I Kronborg og Frederiksborg Len blev bønderne sat i tårnet på egen kost,⁷⁰ og i langt hovedparten af lenene afskaffede man omkring 1620 udspisningen af hovbønder og fanger. I ganske enkelte len fortsatte udspisningen dog, således i *Antvorskov Len*, hvor jeg har gennemgået udspisningsregistre for oplysninger om fængslede bønder:

Fra perioden 1609/10 til 1657/58 er der bevaret 44 udspisningsregistre, idet der mangler registre over fanger fra 6 regnskabsår. I alt har der i disse 44 år været fængslet mindst 1599 bønder i mindst 4931 dage. Årsagerne til fængslingerne er: manglende ydelser af landgilde og ekstraskatter, modvillighed, ulydighed, forømmelser med ægt og arbejde, gårdforsiddelse samt nægtelse af at overtage øde gårde. Blandt de fængslede er også sognefogder og lægds mænd, der ikke har holdt tilstrækkelig opsyn med de andre bønder, eller ikke har været ivrige nok med at opkræve bøndernes ydelser. Derimod er ikke medtaget bønder, der er fængslet for

59. C. Christensen (Hørsholm), op.cit., s. 160, note 3.

60. Alex Wittendorf: *Alvej og Kongevej*, Kbhvn. 1973, s. 178.

61. CCD, bd. 4, s. 68. Den i lovgivningen hjemlede straf herfor var bøder, jvf. CCD, bd. 1, s. 40 og bd. 3, s. 578-9.

62. Gunnar Olsen, op. cit., s. 56.

63. C. Christensen (Hørsholm), op. cit., s. 161.

64. Lensregnskaberne, Antvorskov Len, udspisningsregistre 1642-43, ugen begyndende den 24/7.

65. Gunnar Olsen, op.cit., s. 56.

66. CCD, bd. 1, s. 34-5

67. V. A Secher. *Kongens rettertings domme 1595-1604*, Kbhvn. 1881-86, bd. 1, s. 67-9.

68. C. Christensen (Hørsholm), op.cit., s. 159-60.

69. *Danske Magazin*, 3 rk. bd. 5, s. 150 og 157.

70. C. Christensen (Hørsholm), op.cit., s. 159-60.

kriminelle sager, f.eks. slagsmål, eller for militære sager, f.eks. for ikke at møde til mønstring.

Fængslingerne er ikke jævnt fordelt over hele perioden. Det største antal fængslinger finder sted i 8-årsperioden 1627/28 til 1634/35, hvorfra der er bevaret udspisningsregistre de 7 år. Der har disse 7 år været fængslet 1133 bønder. I 3-årsperioden 1631/32 til 1633/34 blev 703 bønder fængslet. I størstedelen af perioden hørte Sæbygård Len under Antvorskov Len, og de fængslede bønder er fra begge disse len. Ifølge regnskabsjordebogen hørte der under disse len 1338 gårde og huse. I 8-årsperioden var det altså gennemsnitlig 12,1% og heraf i 3-årsperioden gennemsnitlig 17,5% af lenets bønder og husmænd årligt, der havde været en tur i tårnet. Selvom der nok har været en del gengangere imellem, må i 3-årsperioden opimod halvdelen og i 8-årsperioden langt over halvdelen af lenets bønder have været en tur i tårnet. Tårnet har i perioden omkring 1630 været anvendt i et sådant omfang, at der har været tale om terror.

Fængslingerne giver et indblik i, med hvilke midler *vornedskabet* blev opretholdt. Jørgen H. Andersen skriver, at »vornedskabet virkede ved sin blotte eksistens og gjorde, at øde gårde mere eller mindre frivilligt blev besat.«⁷¹ Udtalelsen er baseret på en gennemgang af stedsmålsregistre fra Københavns Len, men kan næppe holde, hvis andet kildemateriale inddrages. Udspisningsregistre fra Antvorskov Len viser således, at mindst 138 bondesønner blev sat i tårnet i tilsammen 1206 dage for derigennem at tvinges til at overtage øde gårde. Der måtte altså ofte tages meget kontante trusler eller korporlig tvang i anvendelse for at få øde gårde besat.

Den nok alvorligste straf, bønderne kunne blive udsat for, var at *arbejde i jern på Bremerholm*. Omkring 1635 forsøger kongen at få indført denne straf for ulovlig skovhugst, og fra 1638 for modvillighed med ægt og arbejde.

Det tidligste eksempel, jeg har kunnet finde, på at en bonde blev sendt på Bremerholm for ulovlig skovhugst, er fra 1632. Det går ud over en bonde fra Christiansstad Len; hans egentlige forbrydelse er imidlertid ikke den ulovlige skovhugst, men derimod at han ikke har villet aftinge sagen som de øvrige, der havde begået samme forseelse.⁷² Eksemplet viser, at den normale straf for ulovlig skovhugst var en bøde, hvilket også fremgår af sagefaldsregistre. I Antvorskov Len var det almindeligt, at bønder kom en tur i tårnet for denne forseelse.

I 1635 får lensmanden på Hald Len et missive om at tage dom over bønder, som begår ulovlig skovhugst, på at de skal sendes til Bremerholm.⁷³ Han får dømt 2 bønder, men er lidt for hurtig med at sende dem afsted. De har ikke fået tid til at indstævne deres sag for landstinget og må derfor sendes tilbage.⁷⁴ Værre gik det

71. Jørgen H. Andersen, op. cit., s. 78.

72. KB 1630-32, s. 795.

73. do. 1635-36, s. 222.

74. do. s. 748-9. På grund af lakuner i dombøgerne fra Viborg Landsting, kan sagen ikke belyses gennem dem.

for 3 bønder fra Stjernholm Len. Her fik lensmanden i 1636 et missive om at erhverve dom over bønderne.⁷⁵ De blev i 1637 dømt til Bremerholm. Inden der var gået 2 år, var de døde.⁷⁶

Det første missive, der omtaler Bremerholm som straf for modvillighed med ægt og arbejde, er fra 1638. Det var til lensmanden på Lønborggård Len. Derefter følger missive til lensmanden over Järrestad Herred i 1639, Sejlstrup Len i 1641 og Silkeborg Len også i 1641.⁷⁷

Alle de ovenfor nævnte tilfælde, hvor Bremerholm er nævnt som straf, er fra jyske eller skånske len. Straffen er imidlertid også kendt på Sjælland. I 1629 fik lensmanden på Vordingborg Len således et missive om, at når bønderne var dømt for modvillighed, skulle han sende de af dem i jern til København, som ikke ville gøre budtjeneste, ikke ville lukke gærder, som rømte fra deres gårde, eller som ikke ville overtage ødegårde.⁷⁸

Samme år tiltaler ridefogden for Københavns Len på Sokkelunds Herredsting en bonde for fødested, og denne svarer, at han tilforn har haft en ødegård, og førte de ham på Bremerholm, da vidste han, at han fik sin føde.⁷⁹ I 1634 forlanger ridefogden dom over en bonde om at gå i jern på Bremerholm, såfremt han ikke kan udlægge bygfæld.⁸⁰ Ifølge udspisningsregisteret 1657-58 fra Antvorskov Len bliver en bonde sendt på Bremerholm for rømning, og samme år afsluttes den længste fængsling på Antvorskov – 143 dage – med at der bliver erhvervet dom for, at den fængslede bondesøn skal overtage en øde gård. Det er helt usædvanligt, at en fængsling bliver afsluttet med en dom. Meningen hermed må være, at han herefter kun har haft valget mellem at antage ødegården eller at blive sendt på Bremerholm.

Den altdominerende sanktion for ulovlig skovhugst eller modvillighed med ægt og arbejde er en bøde eller en tur i tårnet. Bremerholm er en helt usædvanlig straf, der har haft overordentlig alvorlige konsekvenser. I tilfældet fra Stjernholm Len er der tilmed tale om en straf, som bønderne ikke før forseelsen kunne vide, at de risikerede. Straffen er indført med tilbagevirkende kraft. Den er helt vilkårlig og udtryk for et egenmægtigt kongeligt magtmisbrug.

7. Konklusion

Den feudale fæster har været i faktisk besiddelse af fæstegården og har normalt kunnet overdrage den til en anden fæster. Økonomisk kommer fæsterens besiddelse til udtryk i udmindingen, d.v.s. i at han sikrer sig en aftægt eller betaling for at oplade gården. I stedsmålsregistrene viser hans faktiske besiddelse sig ved opladelserne og familiefæstet.

75. KB 1630-32, s. 619.

76. Fussing, op. cit, s. 69.

77. KB 1637-39 s. 374 og 737-8 samt 1640-41, s. 391 og 570.

78. CCD, bd. 4, s. 496-7.

79. Sokkelund Herreds Tingbog, 1629 nr. 723.

80. do. 1634 nr. 161.

Jordejeren har først og fremmest haft interesse i, at afgifterne kom ind. Ifølge 1523-forordningen kunne han udvise efterladende fæstere af deres gårde. Overtrædelser af 1523-forordningen var imidlertid så almindelige, at dette ikke var en farbar vej, da gårdene så ikke kunne holdes besatte, og der følgelig slet ikke ville komme afgifter af dem. I stedet har jordejeren anvendt tvangsforanstaltninger rækkende fra aftingning af bøder til fængsling i tårnet. Tvangsmidlerne blev anvendt, uden at domstolene tog stilling til bødestørrelse eller fængslingstid, og oftest havde domstolene heller ikke taget stilling til skyldsspørgsmålet.

På krongodset blev der – formentlig på kongens initiativ – taget ulovlige tvangsmidler i anvendelse. Til disse hører udpantninger og fængslinger uden forudgående dom. Fængslingerne kunne anvendes i et omfang, der udartede til terror. Den spanske kappe blev på krongodset indført omkring 1600 og træhesten omkring 1620, og begge dele blev anvendt til afstraffelse af bønder. Disse kunne også helt vilkårligt straffes med at arbejde i jern på Bremerholm. De metoder, der anvendtes til at pumpe merarbejde og merprodukt ud af bønderne antog i stigende grad karakter af terror. Som følge heraf blev bøndernes retsstilling på krongodset alvorligt forringet. Lovgivningen var næsten totalt til godsejerens fordel; og forskellen mellem på den ene side lovgivning og på den anden side den samfundsmæssige sædvane var så stor, at bonden kun i ringe omfang kunne finde beskyttelse.

Ved sin afregning af lenet blev lensmanden afkrævet et formelt regnskab, d.v.s. regnskab for de indtægter, der burde komme ind, og ikke for den faktiske oppebørsel. Havde han ikke i tide skaffet tingsvidner eller fået kongelig bevilling til at føre øde og forarmede bønder til udgift, måtte han selv bære restancetabet. Da der under opkrævningen er opstået uerholdelige restancer i alle led, har lenet ikke blot indkrævet det, bønderne burde betale, men også en række ekstraafgifter som skriverskæppe, fogedpenge, vennegaver og overmål. De bønder, der ikke var forarmede, blev altså udsat for en ekstraudbytning. Lensmændene sad normalt kun nogle få år. For at lensmændene kunne undgå de tab, de blev påført gennem restancer, og for at de kunne få så stort et overskud af lenet som muligt, har det været i deres interesse at gennemføre en hård udbytning af bønderne. Blev bønderne ruinerede, gik det ikke ud over lensmændene, men over kronen.

For at presse merarbejdet ud af bønderne er det under feudalismen nødvendigt for godsejeren at anvende tvang. Netop fordi tvangen er så fundamental og helt rationel, kan der opstå den falske bevidsthed, at en vilkårlig forøgelse af tvangen kan forøge merarbejdet og merproduktet. Der er imidlertid en væsentlig reguleringsmekanisme herimod: bliver bønderne udbyttet for hårdt, falder deres motivation til at holde deres gårde i optimal drift, eventuelt kan bønderne blive presset ned under reproduktionsniveau. Irrationel anvendelse af tvang vil altså medføre, at der på længere sigt bliver et mindre merarbejde og merprodukt at presse ud af bønderne. Bortset fra enkelte psykisk afvigende personer har alle herremænd været klar over dette. Af hensyn til sig selv og sine arvinger har lensmanden derfor på sit eget gods begrænset anvendelsen af tvang. Anderledes

på krongodset. Netop forleningsformen ophæver for lensmanden enhver hæmning mod irrationel tvangsanvendelse. Den, der her i egen interesse kunne have begrænset tvangsanvendelsen, var kongen. Som vi har set gik netop han flere gange i spidsen med at forøge anvendelsen af tvang. Kronens bønder har altså både været udsat for den helt rationelle tvang, der er et grundlæggende træk ved den feudale produktionsmåde, og den ekstratvang, der var en konsekvens af forleningsformens og lensadministrationens manglende reguleringsmekanismer mod irrationel tvangsanvendelse.

Summary

The local administration districts of the Danish state up to 1660 were termed »*len*« and the holders of the office »*lensmænd*« (later »*amtmænd*«). Accounts for the *len* have hitherto been interpreted as records for actual income and expenses. An investigation of the peasants' outstanding rents to the *len* shows however, that the accounts are merely formal. The *lensmand* had to account for that which, according to cadastres, tax census, etc., was to have been received. On the debit side he could not leave out arrears, and to balance the statement of accounts he had therefore to pay outstanding rents out of his own pocket. On the other hand it can be shown that he had the opportunity for extra income which did not have to be accounted for.

An investigation of how the tenancy rights worked shows that the tenant was often free to mortgage the right to tenancy or, for a payment, hand it over to another peasant. The landowner – the *lensmand* in this case – was interested in respecting the peasants' reciprocal arrangements in the tenant system, since the successor in this way took over his predecessor's debts and other obligations. The direct producer – the peasant – is thus actually in possession of the means of production; a possession which contains a significant factor of property.

Under these conditions it is necessary to apply pressure other than economical in order to extort surplus-labour and surplus-product from the immediate producer. Flogging, illegal imprisonment in the keep, the wooden horse, the Spanish cape, illegal distraint, and forced threshing of grain in the peasants' barns can all be proved to have been applied on Danish *len*. The extent to which any one of the means of compulsion was used is seldom possible to document. However, for Antvorskov *Len* material has been found which illustrates the extent of imprisonments for forty-four year. The imprisonments there culminated in an eight-year period, during which two-thirds of the imprisonments took place, and where more than half of the peasants of the *len* spent time in the keep. Ultimately the peasants could be sent to Bremerholm for slight offenses, where they were put in chains and did penal work.

Compulsion or coercion to pump surplus-labour out of the peasants is a fundamental characteristic of the feudal mode of production. Irrational coercive measures could at the same time push the peasant below the level of reproduction. The accounting system

motivated the *lensmand* to increase coercion to pump as much surplus-product out of the royal peasants as possible. The king could in his own interests have prevented any increase in coercion. The crown peasants, however, could find no protection under him. In fact, several times it was the king who took the initiative in increasing coercion, in particular the illegal means of coercion.